

زندگی سیاسی میرزا حسن‌خان مشیرالدوله پیرنیا

در میانه سیاست

نویسنده: محمد توحیدی جافی

داوری درباره زندگی سیاسی و اندیشه‌های حکمرانی میرزا حسن مشیرالدوله (پیرنیا) چندان آسان نیست؛ چراکه در کوران مبارزات مشروطیت، میان دربار و مشروطه‌خواهان مشی میانه‌ای برگزید، اما پس از پیروزی مشروطه‌خواهان، در تنظیم قانون بسیار مؤثر واقع شد. باین‌حال در دوره استبداد صغیر در تعامل با شاه در کابینه‌های ناصرالملک و مشیرالسلطنه حضور یافت

داوری درباره زندگی سیاسی و اندیشه‌های حکمرانی میرزا حسن مشیرالدوله (پیرنیا) چندان آسان نیست، اما میانه‌روی او در سیاست که شاید از جهان‌بینی و زندگی و مطالعات و تحصیلاتش در روسیه و آشنایی با بایسته‌های حکمرانی قانونی برمی‌خاست مورد تأیید همه کسانی است که زندگی سیاسی وی را مورد کنکاش قرار داده‌اند.

پیرنیا از یکسو در کوران مبارزات مشروطیت، میان دربار و مشروطه‌خواهان مشی میانه‌ای را برمی‌گزیند، اما پس از پیروزی مشروطه‌خواهان و تمکین مظفرالدین‌شاه به قانون و مشروطیت، در تنظیم قانون انتخابات مجلس شورای ملی و قانون مشروطه به‌ویژه در ترجمه قوانین ملل دیگر در کنار برادرش حسین پیرنیا بسیار مؤثر واقع می‌شود. باین‌حال او در دوره استبداد صغیر در تعامل با شاه در کابینه‌های ناصرالملک و مشیرالسلطنه حضور می‌یابد و از سوی محمدعلی‌شاه مأمور اصلاح عدلیه می‌شود درحالی‌که این منش سیاسی وی هرگز از سوی مشروطه‌خواهان خصمانه و نشانه بی‌اعتقادی به مشروطه و آرمان مبارزین آزادی تلقی نمی‌شود، به گونه‌ای که در اکثر کابینه‌های دوران مشروطیت به وزارتخانه‌هایی همچون خارجه، عدلیه، معارف، جنگ و به عنوان نماینده به مجلس شورای ملی راه یافت و چهار نوبت نیز به عنوان نخست‌وزیر مأمور تشکیل کابینه گردید.

مشی میانه وی از سوی دیگر سبب شد چالش‌های جدی‌اش با روس و انگلیس باعث کدورت تأثیرگذاری میان آنها نگردد. پیرنیا پس از سقوط قاجار و برآمدن سردار سپه، دیگر مسئولیت مهمی را در عرصه سیاست و زمامداری نپذیرفت و به امور علمی پرداخت.

دوران رشد علمی و سیاسی

میرزا حسن‌خان مشیرالدوله (پیرنیا) مهم‌ترین شخص از خاندان پیرنیاست و در میان شش نفری که در ایران عهد قاجار به مشیرالدوله شهرت یافتند، از همگان مشهورتر و در تاریخ ایران عهد قاجار از حیث تأثیرگذاری در حوادث و نیز حضور در مناصب دولتی از همگان نام‌آورتر بود.

وی که پس از گذراندن تحصیلات مقدماتی در ایران در چهارده‌سالگی در مسکو وارد مدرسه نظام شده بود، پس از اتمام مدرسه نظام وارد دانشکده حقوق در مسکو شد؛^۱ تحصیلاتی که بعدها در دوران حضور در مناصب وزارتی در ایران وی را در جرگه بنیان‌گذاران

نظام حقوقی جدید در ایران قرار داد. پیرنیا با پایان یافتن تحصیلاتش در زمینه حقوق در مسکو، بلافاصله در نخستین شغل دولتی خود به عنوان وابسته سفارت ایران در سن پترزبورگ آغاز به کار کرد.²

سکونت در روسیه و آشنایی او با مبارزات اصلاح طلبانه در قفقاز، پیرنیا جوان را با قانون و بایسته‌های حکمرانی‌های جدید اروپا آشنا کرد و شاید همین آگاهی بود که وی را علی‌رغم اینکه در شمار دیوان سالاران سنتی همراه با سلطنت و دربار قرار داشت به همراهی با مشروطه خواهان ایران واداشت و بعید نیست که او و نیز برخی از رجال نزدیک به مظفرالدین شاه که بر حسب نیاز بشری در کنار وی حضور داشتند در ترغیب و تشویق شاه به پذیرش مشروطیت نقش مهمی ایفا کرده باشند.

ورود پیرنیا به ایران و نقش آفرینی او در حوادث مشروطیت

همراهی حسن پیرنیا با آرمان مشروطه خواهان به سبب مشی میانه‌ای که داشت شور طلبانه نبود و وی با تکیه بر دانش و تجربه خود به مشروطه یاری رساند و از سویی خود را از بدنه حاکمیت جدا نکرد؛ به همین دلیل همگان رفتار او را در تمام مدت پریاهوی آغاز مشروطیت تا برآمدن رضاخان، ناشی از مشی میانه او می‌دانستند؛ به همین دلیل وی همواره وجه میانجیگری خود میان اصلاح طلبان، مشروطه خواهان و شاه را داشت.

پیرنیا بود که متن صدور فرمان مشروطیت شاه را برای مردم خواند، در مجمع تهیه کنندگان نظامنامه انتخابات مجلس شورای ملی و تدوین قانون اساسی مشروطه حضور مؤثر داشت؛ اقداماتی که وی را در عمل، وارد جرگه رجال مؤثر سیاسی آن روزگار نمود³ و همین تجربه‌ها سرانجام وی را در سال 1325 ق در کابینه مشیرالسلطنه برای نخستین بار به مقام وزارت عدلیه نایل کرد؛ سمتی که آغازگر حضور وی در کابینه‌های متعددی شد که بیش از بیست کابینه را شامل می‌شود که از مهم‌ترین آنها وزارت خارجه، عدلیه، جنگ، معارف، تجارت، دادگستری، وزیر کشور و... می‌باشد، اما همچنان مهم‌ترین سمت‌های سیاسی وی چهار دوره نخست‌وزیری طی سال‌های 1299، 1293، 1300 و 1302 ش است که در ادامه به حوادث آن پرداخته خواهد شد.⁴

اقدامات، حوادث و چالش‌های مهم پیرنیا در دوره وزارت و رئیس‌الوزاری

تحصیل حقوق و نظام در مسکو، کار در سفارت ایران در سن پترزبورگ، تأسیس مدرسه علوم سیاسی، مترجمی مظفرالدین شاه در سفرهای فرنگ، میانجی‌گری او در انقلاب مشروطه، نقش او در ترجمه و نگارش قانون اساسی مشروطه، نقش او در اعلام پذیرش مشروطیت به مشروطه خواهان متحصن و سفارت او از سوی محمدعلی شاه به اروپا برای اعلان تاج‌گذاری وی، از حسن پیرنیا شخصیتی ساخت که نخست‌وزیران آن روزگار نمی‌توانستند او را در تشکیل کابینه نادیده بگیرند؛ به همین دلیل همچنان که اشاره شد، نخستین بار در کابینه مشیرالسلطنه به وزارت عدلیه رسید.

پیرنیا تا پایان فعالیت سیاسی 24 بار به عضویت کابینه‌های نخست‌وزیرانی همچون ناصرالملک (خارجه)، سپهدار اعظم (عدلیه 1289ش)، علاءالسلطنه (وزارت جنگ، پست و تلگراف)، عین‌الدوله (جنگ)، مجددا ناصرالملک (دادگستری)،⁵ و علاءالسلطنه (وزارت معارف) درآمد. علاوه بر آن در کابینه‌هایی که خود مأمور تشکیل آن بود نیز اغلب وزارت کشور را خود به عهده می‌گرفت.

چالش‌های سومین نخست‌وزیری پیرنیا که در بهمن 1300ش رخ داد، بحران به‌وجودآمده توسط

ابوالقاسم لاهوتی در تبریز و چالش او در تصویب لایحه اصلاح قانون مطبوعات و تشکیل هیئت منصفه بود که وی را به تمایل به محدود کردن مطبوعات متهم کرد

حوادث، چالش‌ها و اقدامات پیرنیا در دوره‌های مختلف زندگی سیاسی و وزارت

میان‌هروی پیرنیا باعث گردید بتواند با اکثر اندیشه‌های حاکم بر روزگار همکاری کند. از جمله اینکه در کابینه ناصرالملک و مشیرالسلطنه در اوج استبداد صغیر عضویت داشت و از سوی محمدعلی‌شاه مأمور اصلاح عدلیه و تنظیم قانونی امور و عضویت در دارالشورای دولتی و یا شورای مملکتی شد.

میرزا حسن‌خان مشیرالدوله (پیرنیا) در سیاست خارجی به روس و انگلیس نقدهایی وارد کرد از جمله در خصوص قرارداد 1907م با یادآوری استقلال ایران به سفارتخانه‌های روس و انگلیس (زمانی که وزیر خارجه ناصرالملک بود) ضمن اعتراض به تصمیمات مداخله‌جویانه آنها نزد آزادی‌خواهان و وطن‌پرستان ایرانی محبوبیت یافت.⁶

پیرنیا در دوران تصدی وزارت عدلیه سه طرح برای اصلاح عدلیه آن روزگار به مجلس ارائه کرد و با وجودی که ابتدا با نقد آیت‌الله مدرس مواجه شد، اما در نهایت آن طرح‌ها با همکاری ایشان به تصویب مجلس رسید و موجبات وحدت رویه در تصمیم‌گیری محاکم قضا را فراهم آورد.

وی در کابینه صمصام‌السلطنه زمانی که وزارت معارف را بر عهده داشت در اعتراض به اعطای راه‌آهن خرمشهر - خرم‌آباد به انگلیسی‌ها استعفا داد و زمانی که پس از علاءالسلطنه برای نخستین‌بار با نظر احمدشاه و مشورت مجلس به نخست‌وزیری رسید در اتخاذ سیاست بی‌طرفی ایران در جنگ نخست جهانی نقش‌آفرینی کرد.⁷ پیرنیا همچنین در این دوره به حاکمیت مطلق بلژیکی‌ها بر خزانهداری کل پایان داد و با این اقدام ضمن کسب پشتیبانی همه گروه‌های سیاسی، ناخشنودی روس و انگلیس را به جان خرید.

سرانجام نخستین رئیس‌الوزرای پیرنیا با مخالفت‌های روس و انگلیس بر سر اقدامات وی مبنی بر ایجاد قشون منظم، خواسته‌هایش مبنی بر خروج نیروی‌های بیگانه از کشور، مخالفت با پذیرش نیروهای روسی در ایران و مقاومت وی با خواسته‌های انگلستان مبنی بر برکناری افسران سوئدی، و جلوگیری از فعالیت آلمان‌ها در ایران و برکناری حاکم فارس در سایه عدم همراهی و همکاری مجلس با وی پس از چهل روز در 25 فروردین 1294 ش به پایان رسید.⁸

چالش‌های پیرنیا در کابینه دوم، پیامدهای **قرارداد 1919م**، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز و سال‌های نخست **قیام جنگل** بود. وی برای دوری از عواقب داخلی و خارجی قرارداد 1919م اجرای آن را منوط به تصویب مجلس کرد، اما تلاش‌هایش برای پایان دادن مسالمت‌آمیز قیام تبریز به ثمر نرسید و با اعزام نیرو و کشته شدن خیابانی این قیام سرکوب شد.⁹

اقدامات پیرنیا برای پایان مسالمت‌آمیز به قیام جنگل نیز با وجود گسیل هیئت‌هایی نزد میرزا کوچک ثمر نداد و با ورود نیروهای قزاق و ژاندارمری به گیلان اوضاع پیچیده‌تر شد و فشارهای انگلستان که بر اساس قرارداد 1919م خود را شایسته دخالت می‌دانست، اوضاع را بحرانی‌تر کرد و سرانجام پیرنیا بر اثر عواقب سرکوب قیام خیابانی در تبریز و قطع مساعدت مالی انگلیس استعفا داد و با استعفای مشیرالدوله و هرج‌ومرج‌های رخ داده مقدمات ورود نظامیان به سیاست در کشور فراهم شد. این حوادث مقدمات کودتای 1299 ش سردار سپه و سیدضیاءالدین طباطبائی را فراهم کرد.

این اتفاق و این سال‌ها را باید نخستین سال‌های رنگ باختن قدرت دیوان‌سالاران سنتی در برابر قدرت رو به تزاید نظامیان در حوادث سیاسی کشور قلمداد کرد که با در دست گرفتن اوضاع کشور، سرانجام پله پله به ظهور رضاخان و اقتدار وی و سرانجام انقراض قاجاریه و پادشاهی پهلوی انجامید.

چالش‌های سومین نخست‌وزیری پیرنیا که در بهمن 1300 ش رخ داد، بحران به‌وجودآمده توسط ابوالقاسم لاهوتی در تبریز و چالش او در تصویب لایحه اصلاح قانون مطبوعات و تشکیل هیئت منصفه بود که وی را به تمایل به محدود کردن مطبوعات متهم کرد. تلاش پیرنیا برای نظارت بر یکه‌تازی سردار سپه از طریق تشکیل یک کمیسیون نیز سردار سپه را مقابل وی قرار داد که سرانجام مخالفت وی با درخواست رضاخان برای توقیف روزنامه «حقیقت» که بر وی تاخته بود، مشیرالدوله را برای سومین بار وادار به استعفا کرد؛ به گونه‌ای که عذرخواهی سردار سپه و تمایل مجلس نیز راضی به بازگشت نشد.¹⁰

کابینه چهارم مشیرالدوله در خرداد 1302 و در هنگام انتخابات مجلس پنجم به دولت محلل مشهور شد که با خیز بلند رضاخان برای رسیدن به رئیس‌الوزرای همراه بود. سردار سپه عملاً قدرت را در دست گرفته بود به گونه‌ای که برای مرعوب کردن مجلس و دیگر رجال اقدام به دستگیری قوام‌السلطنه و تبعید او کرده بود؛ عملی که کنارگیری پیرنیا را در چهارمین گام نخست‌وزیری وی به همراه داشت.

مشیرالدوله در دوره‌های دوم، سوم، چهارم، پنجم و ششم به مجلس راه یافت، اما عملاً پس از زمان کوتاهی به دلیل ورود به کابینه به عنوان وزیر و یا تشکیل کابینه و یا در دوره‌های متأخر به دلیل قدرت‌گیری سردار سپه و یأس و کناره‌گیری از سیاست، فعالیت تأثیرگذاری در مجالس ملی نداشت.

مشیرالدوله پیرنیا، همان‌گونه که اشاره شد، در تأمین برخی از زیرساخت‌های فرهنگی و حقوقی ایران عصر قاجار نقش مهمی ایفا کرد. تأسیس «مدرسه وزارتخانه» یا همان مدرسه علوم سیاسی که پایه‌گذار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران گردید به منظور کادرسازی برای وزارت خارجه و تدریس حقوق بین‌الملل در آن،¹¹ تدوین نخستین آیین دادرسی مدنی ایران با همکاری آیت‌الله مدرس با نام «اصول محاکمات حقوقی»، که وی را در شمار بنیان‌گذاران نظام حقوقی جدید ایران قرار داد، از آن جمله است. حسن پیرنیا در سال‌های پایانی عمر که از امور اجرایی و سیاسی کناره گرفته بود به کارهای علمی و تألیف کتب تاریخی و حقوقی روی آورد که از جمله آنها می‌توان به کتاب سه‌جلدی «تاریخ ایران باستان»، کتاب‌های حقوق بین‌الملل، داستان‌های قدیم و... اشاره کرد. میرزا حسن‌خان مشیرالدوله (پیرنیا) سرانجام در 63 سالگی در تهران درگذشت و در آرامگاه خانوادگی خاندان پیرنیا در امام‌زاده صالح تجریش به خاک سپرده شد.¹²

میرزا حسن‌خان مشیرالدوله (پیرنیا) در میان‌سالی

شماره آرشیو: 1-997 ع

منبع •
• <http://www.iichs.ir/s/16264>

1. تلاش آزادی، محیط سیاسی و زندگانی مشیرالدوله پیرنیا، تهران، 1356، صص 29-31 محمدابراهیم باستانی پاریزی،

2. شرح حال رجال ایران، تهران، زوار، 1357، ج 3، ص 351 مهدی بامداد،

3. محمدابراهیم باستانی پاریزی، همان، ص 96.

4. همان، ص 96.

5. زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، تهران، الهام، 1369، ص 220 حسن مرسلوند،

6. تاریخ بیست‌ساله ایران، ج 1، تهران، علمی، 1374، ص 37 حسین مکی،

7. همان‌جا.

8. حسین مکی، همان، ص 37.

9. (میرزا حسن خان مشیرالدوله (پیرنیا):

<https://psri.ir?id=rfkW56jb>

10. همان.

11. رجال عصر مشروطیت، به کوشش حبیب یغمایی، تهران، اساطیر، ص 106 ابوالحسن علوی،

12. رهبران مشروطه، تهران، جاویدان، 1363، ص 459 ابراهیم صفایی،